

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЛЮДЯМ ЛІТНЬОГО ВІКУ

Анотація

Публікація присвячена проблемам соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи. Зокрема, в статті розглядаються особливості розвитку соціально-психологічних послуг людям похилого віку. Наголошується на необхідності проведення досліджень стосовно проблематики особистості літніх людей, а також визначення змісту діяльності та психологічних методів при вирішенні негараздів представників даної вікової групи.

Аннотация

Публикация посвящена проблемам социально-психологического обеспечения социальной работы. А именно, в статье рассматриваются особенности развития социально-психологических услуг людям пожилого возраста. Автор делает вывод о необходимости проведения исследований касательно проблематики личности пожилого человека, а также определения содержания деятельности и психологических методов в процессе разрешения трудностей представителей этой возрастной группы.

Ключові слова:

Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи, особистість престарілої людини, соціально-психологічні проблеми літніх людей, соціально-психологічні послуги, система соціального захисту населення.

Ключевые слова:

Социально-психологическое обеспечение социальной работы, личность престарелого человека, социально-психологические проблемы пожилых людей, социально-психологические услуги, система социальной защиты населения.

Постановка проблеми. Серед актуальних проблем розвитку нашої країни неабияке місце займають питання, пов'язані із постарінням нації,

збільшенням частки людей літнього віку до загальної кількості населення, а також загострення соціальної, економічної, соціально-психологічної та іншої проблематики даної категорії. Подібними тенденціями характеризуються соціальні та демографічні показники й інших європейських країн. Тому проблеми становища, ролі та місця в структурі соціальних відносин, особливостей надання соціальних послуг та піклування, медико-соціальної реабілітації літніх людей мають неабияке значення.

Відтак **актуальність та практична значимість** розгляду проблематики соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи з літніми людьми визначається наступними чинниками.

1. Люди похилого віку є однією із найбільш численних груп клієнтів системи соціальної роботи в державі. З кожним роком їх кількість збільшується, а це вимагає підвищення рівня матеріальних витрат на їх достойне соціальне забезпечення, - з одного боку, а з іншого, - реформування системи соціального захисту та послуг, що пов'язано з постійним ростом кількості клієнтів. За умов досить скрутного соціально-економічного стану держави, розвиток послуг соціально-психологічного характеру дозволить з найменшими витратами вдосконалювати процес надання допомоги і підтримки літнім людям.

2. Оскільки психологія соціальної роботи, як достатньо нова та перспективна галузь соціально-психологічної науки, потребує на разі розробки її методологічних засад, цінним уявляється висвітлення соціально-психологічних особливостей різних груп клієнтів соціальної роботи (зокрема, і людей похилого віку) та методів їх психологічної підтримки з метою узагальнення цього досвіду і збагачення науки теоретичними та практичними доробками.

3. В аспекті розвитку психології особистості вивчення характеристик літніх людей як представників соціальної групи також представляє інтерес з точки зору розробки проблем соціалізації особистості, дослідження старості і

старіння як вікових етапів онтогенезу людини, установок щодо ставлення до них з боку інших членів суспільства, стереотипів та чинників старіння тощо.

Отже, в даній публікації маємо **на меті** висвітлення деяких соціально-психологічних аспектів розвитку та надання соціальних послуг для літніх людей в Україні. Зокрема, планується дати стислу характеристику основним проблемам осіб похилого віку та описати підходи щодо вирішення зазначених труднощів завдяки соціально-психологічній допомозі.

Теоретичний аналіз проблеми. Відомо, що існує ціла низка наук, в межах яких вивчаються процеси протікання старості та різноманітні особливості літніх людей. Зокрема, це – геронтологія, її основні та суміжні галузі: геріатрія, геронтогігієна, геронтопсихологія та ін. Власне, і наукові доробки стосовно дослідження старості і старіння відповідно носять медичний, біологічний, валеологічний, рідше – соціально-психологічний характер. Зокрема, відомими дослідниками зазначеної проблематики у вітчизняній геронтології були такі відомі вчені, як М.М.Амосов, О.О.Богомолець, І.В.Давидовський, І.І.Мечников, В.В.Фролькіс, Д.Ф.Чеботарьов та інші [3,4,8 та ін.].

Зокрема, видатний вчений, геронтолог І.В.Давидовський розділяв поняття «старість» і «старіння», причому, він підкреслював, що ніяких визначених «дат» настання старості немає, а біологічний та календарний вік людини часто не співпадають. Процес старіння, за І.В.Давидовським, розвивається хвилеподібно і нерівномірно як в часі, так і в локалізації по органам людського організму. Детермінується цей процес спадковістю і реактивністю, а також зовнішніми чинниками, зокрема, оточенням [4, с.56].

Вагомий внесок у становлення вітчизняних соціально-психологічних уявлень про людей літнього віку було здійснено у 70-ті роки завдяки виходу у світ книги М.Д.Александрової «Соціальна та психологічна геронтологія» [по 2], в якій наголошувалось на пріоритетності розгляду не стільки особливостей самого процесу старіння, скільки на фокусуванні уваги на особистості людини похилого віку. Подібні думки у сучасних джерелах

підтримують і розвивають такі автори, як О.В.Краснова, О.Г.Лідерс, Є.І.Холостова та інші [5,7 та ін.].

Загалом, більшість авторів, доходять думки про те, що процес старіння у різних людей протікає по-різному і залежить від цілої низки чинників - біологічних, психологічних, екологічних, соціальних; способу та рівня життя; умов праці та відновлення; становища в сім'ї; особистого ставлення до вікових змін тощо.

Однак, не дивлячись на відмінності у протіканні зазначених вікових змін, загально визнаними у соціально-психологічному аспекті є наступні проблеми літніх людей:

- розрив основних соціальних зв'язків, зумовлений зниженням соціальної активності, працездатності, виходом на пенсію, віддаленням від батьків дорослих дітей, звуженням інтересів, кола спілкування тощо;
- проблеми, пов'язані зі здоров'ям (включаючи медико-біологічні (переживання болі і необхідності терапевтичного впливу), матеріальні (нестача коштів на якісне лікування та підтримку життєдіяльності) та психологічні аспекти (приміром, труднощі у самообслуговуванні)), а також із наближенням (очікуванням) смерті;
- соціально-психологічна та морально-ціннісна дезадаптація в суспільстві внаслідок зміни сучасної системи соціальних установок і цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.), зниження рівня толерантності особистості, втрати близьких, і як наслідок, – самотність, самоізоляція, проблеми у спілкуванні;
- зміна соціального, економічного статусу (престижність особистості, погіршення матеріального становища, низька якість життя, збільшення залежності від інших тощо), питання між поколінних взаємин;
- проблеми організації вільного часу та відпочинку;
- криза пізнього віку, переживання відсутності життєвої перспективи, обмеженість самореалізації та інші психологічні проблеми особистості.

Особливе місце серед проблем літніх людей в аспекті соціальної роботи займають також проблеми «ейджизму» та жорстокого ставлення до представників даної вікової групи з боку деяких представників суспільства.

Ейджизм розглядається авторами як «дискримінація за віком і означає негативне або принижуюче ставлення до будь-якої вікової групи» [5, с.207] . Хоча, як зазначають автори, найчастіше йдеться саме про неналежне ставлення до представників похилого віку. Не можна не погодитися з точкою зору західних психологів, що переважна орієнтація сучасного суспільства на молодих і є проявом ейджизму. Причому, в цьому контексті існує й інше визначення ейджизму як «демонстрація власної сили через вікові взаємини»[по 5]. Варто зазначити, що українському менталітетові завжди було притаманне поважливе ставлення до осіб літнього (старшого) віку, однак, внаслідок прискореного поширення глобалізаційних та інформаційних міжкультурних процесів, доводиться визнавати, що подібне негативне ставлення до старших присутнє і в нашому сьогоденні.

Близька до ейджизму і проблема вияву жорстокості до літніх людей. Причому, виділяють декілька різновидів подібного ставлення: фізичну жорстокість (побиття, погрози, сексуальне насильство тощо); психологічну жорстокість (словесні образи, формування страху і боязні, ізоляція, здирництво, грубість, безжалісність та ін.); експлуатація – економічна жорстокість (відмова в утриманні, підтримці, обмеження доходів, крадіжки грошей, незаконне відбирання помешкань, нанесення ушкодження тощо); порушення прав; зневага та інші.

Зрозуміло, що наведений перелік проблем не є вичерпним. Але і зазначені групи негараздів переконливо свідчать про те, наскільки складно літній людині адаптуватися до нових для неї (пов'язаних з віковими соціалізаційними процесами) умов існування. Ось чому соціальна робота з особами похилого віку є досить складною, напруженою діяльністю, від ефективності якої значною мірою залежить нормальне існування та продовження життя людини.

Слід зазначити, що у суспільстві існують усталені роками форми і методи соціальної роботи з вище означеною категорією. Зокрема, умовно їх можна поділити на такі групи:

1. Матеріальне забезпечення, яке включає пенсії та грошову допомогу.
2. Натуральна підтримка у вигляді продуктів харчування, палива, медикаментів, засобів гігієни, організації гарячого харчування тощо.
3. Покращення соціальних умов завдяки наданню соціальних послуг вдома та в стаціонарних установах.
4. Психолого-соціальна підтримка у вигляді консультацій різного характеру, організації культурного дозвілля тощо.

Відмітимо, що у літературі немає чітко сформульованих поглядів і розробок, що характеризують соціально-психологічні особливості соціальної роботи з певною категорією взагалі, і з людьми похилого віку, зокрема. Тому, з огляду на завдання нашого дослідження, зупинимось більш детально на соціально-психологічних засадах надання різних видів послуг літнім людям.

Перш за все, звернемося до законодавчого визначення понять, що розглядаються. Згідно ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» під соціальними послугами розуміють «комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (далі - особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя» [1]. Стосовно психологічних послуг, то вони визначаються як «надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад тощо» [1, ст. 3].

Як бачимо, нормативне визначення соціальних і психологічних послуг включає в себе такі основні форми і методи, як консультацію, регулювання процесу міжособистісної взаємодії, психодіагностику, медико-соціальну та психологічну реабілітацію, сприяння в адаптації та ін. Зазначимо, що усі ці форми соціально-психологічної допомоги можуть надаватися у спеціалізованих відділеннях територіальних центрів обслуговування самотніх непрацездатних громадян, геріатричних будинках-інтернатах, центрах по організації дозвілля, інших соціальних службах для осіб похилого віку. Спробуємо деталізувати деякі з перерахованих видів соціально-психологічних послуг.

Методи психодіагностики, на нашу думку, слід дуже обережно використовувати по відношенню до людей похилого віку, оскільки для багатьох з них заповнення бланків і діагностичних форм є досить складним заняттям і може призвести до втоми, роздратування, небажання брати участь у спеціальних процедурах. Доречним буде з діагностичною метою використання методів спостереження, вивчення документів, застосування менш громіздких та складних для сприймання та розуміння методик.

Одним із таких, що є найбільш уживаним, на нашу думку, є метод соціально-психологічної консультації. Причому, можуть здійснюватися різні види консультативної допомоги: сімейне консультування (для сприяння вирішення проблем у сім'ї, родині), індивідуальне консультування (для пом'якшення особистісних, проблем вікового розвитку, зокрема, переживання вікової кризи тощо), за потреби, - професійна консультація та ін. Різні види консультування допомагають розвивати у літніх людей здатність більш адекватно та повно сприймати себе та інших, змінювати та робити більш гнучкою систему внутрішньо особистісних переживань і міжособистісних відносин. Практики називають наступні проблеми, з якими літні люди звертаються до психологів: вплив соматичних захворювань на життєдіяльність престарілої людини, різні прояви психоемоційних станів (страхи, тривога, депресія, апатія), смерть близької людини, переживання

самотності, проблеми між поколінних взаємин, конфлікти, проблеми виховання внуків та ін. [6].

Ще одним методом для покращання міжособистісних стосунків може бути тренінг, як активний і дієвий соціально-психологічний вплив, спрямований на зняття наслідків різноманітних психотравмуючих ситуацій, міжособистісної напруги, поліпшення навичок спілкування, формування особистісних передумов для допомоги в адаптації та ін. Тематика тренінгів може стосуватися різноманітних проблем і ситуацій, в залежності від наявної діагностованої проблематики.

Не менш дієвою формою соціально-психологічної допомоги людям старшого віку є реабілітація. В загальному розумінні соціальна реабілітація – це комплекс соціально-економічних, медичних, юридичних, професійних та інших заходів, спрямованих на забезпечення необхідних умов існування та залучення означених груп до повноправного життя в суспільстві. Медична форма реабілітації передбачає надання послуг лікувального характеру, проведення бесід щодо здорового способу життя, особливостей харчування літніх людей, придбання різноманітних пристроїв, що допоможуть у пересуванні тощо. Звичайно, не менш важливою умовою соціальної реабілітації престарілих у сучасний період переходу до ринкових відносин стає і підтримка рівня життя за рахунок підвищення розмірів пенсій як за рахунок держави, так і за рахунок інших джерел. Зауважимо, що для повноцінного життя літніх людей, для підвищення ефективності їх медико-соціальної реабілітації, необхідна гуманістична установка суспільства на максимально тривале забезпечення соціальної активності літніх людей, а також на покращення матеріального становища означених груп.

Процеси реабілітації і адаптації особистості до життя в старості можуть протікати, принаймні, у двох основних формах, - активній і пасивній. У першому випадку йдеться про так звану «активну старість». Її проявами можуть бути:

Творча старість – настає тоді, коли люди йдуть на заслужений відпочинок, і, відійшовши від професійної діяльності, продовжують брати участь у суспільному житті, вихованні молоді, займаються посиленою працею. Тобто вони живуть повнокровним життям, не відчуючи будь-якої неповноцінності.

Соціальна пристосованість – цей тип відрізняється гарною соціальною і психологічною адаптацією. Але енергія цих пенсіонерів спрямована, головним чином, на влаштування власного життя – матеріальне благополуччя, відпочинок, розваги і самоосвіта. Тобто на те, на що раніше їм бракувало часу.

Сімейна старість – тип, в якому переважають жінки. Люди знаходять головне застосування своїх сил в родині. Оскільки домашня робота невичерпна, їм ніколи нудьгувати. Проте, задоволеність життям у них буває нижче, ніж у представників попередніх двох типів.

Зміцнення здоров'я – до цього типу відносяться люди, сенсом життя яких стає турбота про зміцнення власного здоров'я, що не тільки стимулює достатньо різноманітні форми активності, але й дає певне моральне задоволення. Однак, ці люди часто схильні перебільшувати значення своїх справжніх і фіктивних хвороб. Вони також можуть характеризуватися підвищеною тривожністю.

У випадку, коли людина не проявляє належної соціальної та соціально-психологічної активності, говорять про розвиток так званих «пасивних» форм прояву старості, а саме:

Агресивний тип – сюди можуть бути віднесені буркотливі престарілі, незадоволені станом оточуючого світу. Вони часто критикують всіх і все, окрім самих себе, усіх повчають і тероризують навколишніх нескінченими претензіями.

Зневірений тип – це люди, які самотні і сумні, зневірені в собі і у власному житті. Вони не бачать ніякого позитиву, іноді звинувачують себе за дійсні та фіктивні втрачені можливості, не здатні позбутися сумних спогадів

про життєві помилки, що робить їх глибоко нещасними. Ці люди бувають дуже вразливими, часто ображаються.

На жаль, подібна пасивна старість зумовлює небажані зміни особистості людини, а, отже, і негативні прояви у буденному житті. Знаходячись у безпосередній близькості до своїх онуків чи дітей, інших людей, що стикаються з ними, вони створюють у домі, в побуті, громадських місцях осередки соціальної напруги. Завданням практичних психологів і соціальних працівників є спонукання престарілих до розвитку власної особистості, покращання стосунків із оточуючими, надання допомоги в реабілітації та адаптації.

Важлива роль у вирішенні багатьох проблем, пов'язаних їх медико-соціальною реабілітацією літніх людей, належить саме соціальним працівникам, які найчастіше і займаються соціальною роботою з людьми похилого віку. Для успішної соціально-психологічної допомоги літнім людям соціальному працівникові необхідні такі групи умінь і навичок:

- Навички індивідуальної роботи: вміння дієво спілкуватись з людьми похилого віку; вміння вислухати літню людину з розумінням та цілеспрямовано; навички створення і розвитку добрих відносин; вміння добитися довіри підопічних; вміння обговорювати гострі проблеми в позитивному емоційному настрої, підтримувати цей настрій; вміння активізувати зусилля людей для вирішення власних проблем.
- Навички представництва та посередництва: вміння налагоджувати контакти з різними підприємствами, закладами, установами, організаціями, тощо, які беруть участь у наданні послуг літнім людям; вміння представляти інтереси клієнтів при вирішенні питань, пов'язаних із замовленням чи зверненням підопічного.
- Навички оцінювання: вміння аналізувати матеріально-побутовий та психологічний стан підопічного з метою його поліпшення в установленому порядку; вміння оцінювати власну діяльність по наданню допомоги клієнту, і, в разі потреби, активізувати її, чи залучити додаткові ресурси.

- Навички активної профілактичної роботи: займати активну життєву позицію у справі виявлення самотніх людей похилого віку, які потребують допомоги і проживають на території району; агітувати за здоровий спосіб життя тощо.

Зрозуміло, що в межах даної публікації неможливо в достатньому обсязі висвітлити усі особливості проблематики та надання соціально-психологічних послуг людям літнього віку. Дана тематика потребує подальшого вивчення та вдосконалення.

Висновки. Проблеми соціально-психологічного забезпечення розвитку і надання соціальних послуг взагалі, і людям літнього віку зокрема, є досить актуальним науковим та практичним завданням з огляду на соціально-демографічні проблеми в нашому суспільстві, з одного боку, а з іншого, - зважаючи на необхідність здійснення реформування системи соціальних послуг з урахуванням вимог сьогодення.

Концепція розвитку соціально-психологічного забезпечення соціальних послуг повинна базуватися на ґрунтовному вивченні проблематики особистості літніх людей в аспекті їх соціалізації. Крім того, не менш важливими уявляються подальші дослідження специфіки професійної взаємодії між соціальними працівниками та клієнтами – особами похилого віку, а також визначення змісту та форм соціально-психологічної підтримки цим людям.

Зауважимо, що за радянських часів у більшості громадян не було можливості отримання професійної соціально-психологічної допомоги, і сьогодні ті, хто належать до групи клієнтів престарілого віку, іноді навіть і не здогадуються про таку можливість. Та і сама соціально-психологічна наука повинна постійно збагачуватися новим теоретичним і практичним досвідом, який покликаний допомогти людям на будь-якому віковому етапі свого життя відчувати себе повноцінним членом суспільства та особистістю, що має перспективи розвитку.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про соціальні послуги» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2003, №45, ст.358.
2. Александрова М.Д. Старение: социально-психологический аспект // Психология старости и старения: Хрестоматия / Сост. О.В. Краснова, А.Г.Лидерс. - М.: Академия, 2003. - С.177-182.
3. Амосов Н.М. Собрание сочинений Н.М.АМОСОВА в 4-х томах - Издательство "Норд-Пресс", Донецк. Под редакцией Е.Н.Амосовой.
4. Давыдовский И.В. Геронтология. - М.: Медицина - 1966 - 302 с.
5. Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старения: Учеб.пособие для студ. высш.учеб.заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 288с.
6. Сафаргалеева С.Г. Предоставление психологической помощи гражданам пожилого возраста// Доступний з: http://ugorsk.ru/razdel/social_sf .
7. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми: Учеб. пособие. - 2-е изд. - М.: Дашков и К, 2003. - 295 с.
- 8.Фролькис В.В. Долголетие: действительное и возможное. – Киев, 1982. – 324с.

The summary

The publication is devoted problems of socially-psychological support of social work. Namely, in article features of development of socially-psychological services to people of advanced age are considered. The author makes a conclusion about necessity of carrying out of researches concerning a problematic of the person of the elderly, and also definition of the content of activity and psychological methods in the course of permission the difficulties of representatives of this age group.

Keywords:

Socially-psychological support of social work, the person of the aged man, socially-psychological problems of older persons, socially-psychological services, system of social protection of the population.